

דניאל ויצמן

העול, המטה והשבט השבורים

כִּי אֶת עַל סָבְלוֹ וְאֶת מֶטֶה שְׁכָמוֹ שָׁבַט הִנְגֵּשׁ בּוֹ הַחֲתָתָה כְּיוֹם מִדְּיָן (ישעיהו ט, ג)

פסוקים א-ד בישעיהו ט מתארים תשועה גדולה, שבעקבותיה יבוא מלך פלאי. הוא יהיה משיח ה', ויביא לעם בשורת שלום, רווח והצלה. מוטיבים אלה מתוארים בהופעת אור גדול שיאיר על ציון. לאחר שהעם התהלך בגיא צלמוות והיה שרוי במצוקה קשה, תבוא ההכרעה דרך מלחמה שתביא להסרת מוטות העול מעל העם. הנביא משווה ניצחון זוהר זה לניצחון גדעון על מדין (שופטים ו-ח). ניצחון זה מתואר כהתגברות של מעטים על רבים, של חלשים על גיבורים ושל טהורים על כוחות הרשע. ה' הגדיל את שמו בעולם והנביא ב"המנון הודיה" מודה לאל על נפלאותיו ועל ישועותיו. במאמר זה נעסוק בניתוח המוטיבים המליציים של שעבוד וחופש, המופיעים בישעיהו ט, ג ובמקבילות המקראיות. אפשר להגדיר את הפסוקים כהמנון של הודיה על שבירת עול האויב ועל אפשרות מחודשת של ביטוי עצמי.

הסיטואציה – מסגרת (הקונטקסט)

המנון הודיה¹ הוא הסוג הספרותי המתאים ביותר לתיאור מליצי של מוטיב החופש מול מדיניות הלחץ והדיכוי שהוביל האויב השולט. תיאור המצב הקשה שבו היה שרוי העם נעשה על ידי שימוש בשלוש מילים מרכזיות המצביעות על דרכי הפעולה של האויב, שפגעו בזכויות האדם ובחירותו: עול, מטה ושבט.

1 על הז'אנר הספרותי הייחודי הזה אמר קיסר שהוא קשה מאוד להגדרה O. Kaiser, Das Buch des Propheten Jesaja. Kapitel 1-12 (Göttingen 1981) p.199; J. Vermeyten, Du Prophete Isaie a l'Apocaliptique I, Isaie I-XXXV (Paris 1977), pp. 240-241: "la forme n'a rien de commun avec celle de l'oracle prophetique mais doit etre rapprochee a la fois de l'action de graces individuelle et de l'hymne [...] Nous nous trouvons en presence d'un chant et non d'un discours prophetique"; F. Grusemann, Studien zur Formgeschichte von Hymns und Dankied in Israel, (Neukirchen 1969), pp. 210-284; H. Barth, Israel, pp. 114-115.

החוקרים הנ"ל מבססים את דבריהם על מטבעות הלשון שבהם משתמש הנביא כדי לייחס את דבריו להמנון תודה: המעבר מגוף שני (פסוקים א-ג) לגוף שלישי (פסוקים ה-ו), השימוש ברבים "לנו", אזכור אביונות העבר ומשפטים הפותחים ב"כיי".

את שלוש המילים האלה אפשר כנראה לאתר תמיד בסיטואציות דרמטיות. אין תמימות דעים בין החוקרים באשר לנקודת האחיזה בהיסטוריה של הנבואה. מתי אירע הדיכוי? מתי התמוטט עול המשטר? מיהו אותו אויב? מה היא מטרת ה"על" של מחבר ההמנון?² קלמנטס³ טוען שמדובר בסוגה ובמודל ספרותי שאפשר להשתמש בהם נגד כל אויבי "עם ה'". לטענתו אין אפשרות לייחס את האירוע לניצחון ניסי מול אשור. לעניות דעתנו האפשרות לייחס את ההמנון לתקופת הדיכוי האשורי, כפי שרבים מהחוקרים עושים, נותנת לנו את היכולת למקם מבחינת היסטורית את הנבואה מחד גיסא, אך מאידך גיסא אם נעשה זאת נוציא מההמנון את הממד העל-זמני שלטענתנו רצה הנביא ליצור בנבואתו.

הרקע להמנון

לפנינו סיטואציה שבה אנו מאתרים אורה ושמחה (ט, א-ב) ויצירת "מצב חדש" עקב התפתחות דרמטית המורכבת משלושה שלבים: סוף הדיכוי, סוף המלחמה והולדת בן. את התיאור הקצר של המוטיב הראשון אפשר לבחון לאור מודל התמונות והדימויים שנביאי ישראל עשו בו שימוש רב.

2 אפשר לחלק את הדעות לשלוש קבוצות: (א) דיבור על הבטחה לגאולה משיחית לאחר הגלות; (ב) נבואה על הכתרת חזקיהו כמלך. דעה שהתפתחה בעקבות מחקר של A. Alt, Jesaja 8, 23-9, Befreiungsnacht und Kronungstag Fest; A. Bertholet, pp.29 פסוק כג של פרק ח הוא מבוא לנבואה. הנביא מודיע על שחרור שבטי הצפון מידי האויב האכזרי האשורי ועלייתו לשלטון של משיח בית דוד, שימלא את ההבטחות ויגשים את רצון העם; (ג) הדעה השלישית טוענת שהנבואה מתייחסת לעליית מלך לשלטון והכתרתו, היינו שלא מדובר על הולדת בן, אלא על "הולדת מלך". דעה זו חולקת על שמו של המלך וטוענת שמדובר לפי סגנון הנבואה על המלכת המלך יאשיהו, ראו M. B. Crook, A Suggested Occasion for Is 9, 2-7, and 11, 1-9, JBL 68 [1949] 213-224. אמנם יש תמימות דעים בין הפרשנים רש"י, ר' יוסף קרא, ר' יוסף כספי ור' אליעזר מבלגנצי הטוענים שהנבואה מתייחסת לתקופת סנחריב, ראו מקראות גדולות הכתר, ישעיהו, עמ' 73-72.

3 R. E. Clements, Isaiah 1-39, The New Century Bible Commentary [London 1980], p. 116; H. Wildberger, Jesaja [Neukirchen 1982], p. 375 טוען שאין באפשרותנו לקבוע את הגרעין ההיסטורי של הנבואה.

התמונות (דימויים)

אפשר להשוות את מעמד האדם המנוצל והמושפל לבהמה הנושאת משא כבד על גבה,⁴ דימוי מקובל מאוד כאשר רוצים להביע מצב של עבודת פרך ושל דיכוי.

העול

מבחינה ספרותית הדימוי של העול הוא העשיר והעצמתי ביותר בתיאור המצב של דיכוי כבד ולחץ חברתי. ה-"Sitz im Leben" – מושב החיים – של הדימוי נוצר עקב פעולות של עושק וניצול אנושי, שאפשר לדמותם לעול כבד מנשוא. לאחר איתור המודל של העול ניתן לחלק את המצב הנתון לשתי סיטואציות: (א) דיכוי העם על ידי שימת עול על צווארי העם; (ב) שבירת מוטות העול, היינו שחרור מכבלי האויב ויציאה לחופש.

שימת העול על צווארי העם

מוטיב זה הוא מרכזי ומנחה במלכים א יב, ד-יד. במקור זה רואים פיתוח ספרותי מקסימלי של מוטיב העול. בטקסט זה אנו יכולים לחוש, ללמוד ולהבין את המתחים ואת הצרכים של הגיבורים בסיפור. בדיאלוג שבין נציגי שבטי ישראל ובין ירבעם יש "הסכמה בשתיקה" על כריתת סוג מסוים של ברית אחדות אתו⁵ מחד גיסא, ומאידיך עמידה על זכויותיהם הרמוסות על ידי האדמיניסטרציה הקודמת ודרישה מרחבעם, יורש העצר החוקי, לתקן את העוול ההיסטורי שנעשה על ידי אביו.⁶

הלחץ והדיכוי החברתי הוגדרו כ"עול" ופעולת שימת העול על צווארי העם העשוק מובא בשימוש בפעלים המבליטים את מצבם העגום:

4 F. Moriarty, Isaiah 1–39. The Jerome Biblical Commentary I (London 1968), p. 272.

5 נכון הדבר שאין כתוב במפורש שנכרתה ברית בין הצדדים, אבל המשך הדו-שיח בין הצדדים מצביע על כך, והשוו שופטים יא, ו-יא. הסגנון מזכיר גם את ניסיון המרד הכושל של קורח ועדתו.

6 O. Eissfeldt, "Lade und Stierbild", ZAW 58 (1940)–ראו העול, ראו M. Noth, Könige I, I (Neukirchen 1941) p. 190–215. בעניין העול שבספר מלכים א יב ראו P. Ellis, 1–2 Kings, The Jerome Biblical Commentary I, p. 191 p. 273: "hier durfte Joch im allgemeinen Sinne einer 'Belastung' gemeint sein"; (אולי עבודת אביד!) עם העול הקשה של מסים כבדים המזכירים את המוטיבים של העבודות הקשה במצרים.

- א. שימוש בשם "קשה" – בחירת צורה לשונית זו על ידי הנביא כדי לתאר את המצב מראה עד כמה מצב זה היה שברירי ומורכב ביותר.⁷ השורש קש"ה חוזר על עצמו כשם תואר "הקשה" כדי להגדיר את תחושת העבדות המפרכת השווה בחומרתה לעול. באותה משמעות מוצאים את מוטיב העול והעבדות הקשה בדברים כו, ו: "וירעו אתנו המצרים ויענונו ויתנו עלינו עבדה קשה". ישעיהו (יד, ג) משתמש באותה פורמולה נבואית כדי לתאר את העבדות הקשה שעבר העם: "והיה ביום הניח ה' לך מעצבך ומרגזך ומן העבדה הקשה אשר עבד בד".
- ב. שימוש בפועל נתן+על במשמעות של "שימת כל כובד המשא על...", המזכיר לנו את פעולת טעינת הבהמות.
- ג. שימוש בשורש כב"ד בהפעיל במשמעות של "הסחיבה הקשה של העול". שימוש בפועל זה באותה משמעות נעשה על ידי ישעיהו (מז, ו) כאשר הוא מאשים את בבל: "לא שמת להם רחמים על זקן הכבדת עלך מאד", ובנחמיה ה, טו.
- ד. שימוש בשורש עמ"ס בהפעיל כדי להצביע על פעולת העמסה של החמורים (בראשית מד, יג). כמו כן אנו רואים שימוש בשורש זה באותה משמעות בנחמיה יג, טו ובישעיהו מו, א, כאשר מדבר בגנותם של גילולי בבל: "היו עצביהם לחיה ולבהמה נשאתיכם עמוסות משא לעיפה".
- ה. שימוש בשורש בו"א בהפעיל+צוואר+ב+עול.⁸

טקסט עשיר מאוד בצורתו הספרותית (בדימוי של שימת העול) נמצא בירמיהו כז, א–יא. הנביא מוסיף לרשימת הנוסחאות הידועות נוסחה חדשה. מדובר בהחלפת נוסחה נגיבית, שלילית, המכילה את הפועל נתן (פסוק ח) והחלפתה בנוסחה פוזיטיבית, חיובית, דווקא בהעלמת אותו פועל, כפי שרואים בפסוק יא. בפסוק ח נאמר: "אשר לא יתן את צוארו בעל מלך בבל", ואילו בפסוק יא: "אשר יביא את צוארו בעל מלך בבל".

7 ראו A. S. Van Der Woude, ThAT li voice Kashe, col. 689-692, esp-690

8 . 202, p. A. Condanim, Le Livre de Jeremie (Paris 1920), כך הוא מתאר את העול שהנביא ירמיהו באופן סימבולי נושא על צווארו: tres simple, encore en usage en Syrie, compose de deux montants de bois relies au' dessus par une barre transversale, et audessous par de "cordes": Probablement il sagit d un joug.

מיקוד העול

כפי שצוין, רואים בצורה ברורה את המיקוד ואת השימוש המקסימלי של מוטיב העול במלכים א יא, ד. הכתובים מגדירים את העול כ"כבד". רחבעם מחליט שיכביד עוד את העול על ידי הטלת מסים כבדים ועבודה קשה. בהחלטה שרירותית זו הוא סותם את הגולל על אחדות הממלכה וגורר את העם לפילוג בלתי נמנע. לעניות דעתנו, לאותה משמעות של דיכוי ולחץ חברתי מתכוון ירמיהו. אי שמירה על חוקי התורה יביא לעונש כבד על הממלכה ועל העם. הנביא משתמש באותה נוסחה נבואית כדי לתאר את הכיבוש האכזרי של בבל, שיחמיר יותר עקב חטא היוהרה של הממלכה והשחיתות השלטונית. לכן ה' ימיר את מוטות העץ במוטות של ברזל:

הלוך ואמרת אל חנניה לאמר כה אמר ה' מוטת עץ שברת ועשית תחתיהן מטות ברזל. כי כה אמר ה' צבאות אלהי ישראל על ברזל נתתי על צואר כל הגוים האלה לעבד את נבכדנאצר מלך בבל ועבדהו וגם את חית השדה נתתי לו.⁹

מקור זה, כמו המקור הקודם, מצביעים על החמרת הדיכוי והלחץ של המלך או של האויב על העם. שימוש במוטיב "עול הברזל" חוזר בדברים כח, מח בתיאור הדיכוי שיעשה האויב לעם הבוגד בערכיו, באלוהיו ובנביאיו: "ונתן על ברזל על צוארך עד השמידו אתך".

הגדרה עקיפה של מוטיב ה"עול" נעשית על ידי ישעיהו בשימוש בשורש כב"ד בהפעיל. מטרתו היא ליצור את הדימוי הספרותי של שימת העול על צווארו של מישהו. כך יוצר הנביא תקבולת ספרותית בין מוטיב העול והסבל: "והיה ביום ההוא יסור סבלו מעל שכמך ועלו מעל צוארך" (ישעיהו י, כח).¹⁰

המוטיבים: עול, סבל

מעניין לראות את השימוש שישעיהו עושה במוטיב העול והסבל, ההופכים אצלו למוטיב אחד: "כי את על סבלו [...] החתת" (ישעיהו ט, ג). השורש סב"ל מצביע על עבודה קשה שמטילים על מישהו. צורה זו מופיעה בשלוש וריאציות

9 ירמיהו כח, יג-יד.

10 תקבולת זהה רואים גם בישעיהו יד, כה.

שונות: סובל, סבל וסבלה.¹¹ צורות אלה הופכות להיות מילים נרדפות לדיכוי וללחץ חברתי.¹²

א. התקבולת הספרותית בין עבודת הפרך, הדיכוי והעול הכבד של העם במצרים עם המס הכבד אשר הוטל על העם בתקופת שלמה היא ברורה.
ב. שלמה ממנה את ירבעם בן נבט למפקד על כל הסבלים (מלכים א' יא, כח).¹³

פרעה ממנה שרי מסים כדי להרחיב עוד את הסבל של העם: "וישימו עליו שרי מסים למען ענתו בסבלתם" (שמות א', יא).¹⁴ עבודת הפרך, הדיכוי והלחץ החברתי הוא המכנה המשותף במדיניות החדשה של פרעה כלפי עם ישראל. בשמות ב', יא, משה רבנו רואה בסבלותם של בני עמו. פסוק זה הוא סוג של סיכום וניסיון למשוך את תשומת לבו של הקורא לסיטואציה הקשה שהעם שרוי בה, עם החש שאין לו אחרית ותקווה.

ראיית הסבל ושימת לב למציאות הקשה של העם משנה את עמדתו של משה. תפנית בראייתו של משה גוררת לתפנית ב"ראייתו" של ה', אשר תביא לשינוי גישה ולראשית צמיחת גאולתו של העם: "ראה ראיתי את עני עמי אשר במצרים ואת צעקתם שמעתי מפני נגשיו כי ידעתי את מכאביו" (שמות ג', ז).

בוויכוח הנוקב בין פרעה למשה ובדרישתו של מנהיג ישראל למתן ויזות יציאה מגבולות הממלכה, מלך מצרים מאשים את משה ואהרן ב"מרי אזרחי". על ידי מעשיהם, כך טוען פרעה, הם מפתחים תקוות שווא בקרב העם, גורמים לבטלה, ומשבשים את סדרי העבודה התקינים. לכן פרעה מצווה אותם: "לכו לסבלתיכם" (שמות ה', ד). פרעה מתפלא ומופתע מבקשתם של מנהיגי ישראל, ואינו מסוגל להבין כיצד רבים מ"עם הארץ" יכולים לשהות ללא מעש. הוא משתמש שוב בביטוי: "והשבתם אתם מסבלתם" (שם שם, ה).

תוצאות המחאה של משה ואהרן היו הכבדת העבודה והגברת הלחץ החברתי על העם. עיסוק בפיתוח חשיבה פילוסופית כלשהי על שחרור העם מסבלותם נחשב לעיסוק בדברי כזב ושקר. בקשה זו של מנהיגי ישראל מסוכנת בעיני המנהיגות המצרית ועומדת בניגוד לכללי הממלכה וחוקיה, הטוענת: שרק

11 בצורה כזאת השורש סב"ל נמצא רק בישעיהו י', כז; יד, כה.

12 ראו H. Wildberger, Jesaja, (Neukirchen 1982), p. 375.

13 מעניין הוא התרגום של RSV (Revised Standard Version of the Bible) אשר מתרגם: "over all the forced labour".

14 RSV מתרגם: "to afflict them with heavy burdens".

"העבודה המפרכת משחררת את האדם". הגברת הלחץ החברתי והסבל שהלך וגבר בקרב העם, גרמו לתגובתו הקשה והמיידי של משה: "ומאז באתי אל פרעה לדבר בשמך הרע לעם הזה והצל לא הצלת את עמך" (שם שם, כג). תשובתו של ה' אינה מתמהמהת לבוא. התורה משתמשת באותו מטבע לשוני שמשמש בו הרוזן המצרי. האלוקים ישיב מלחמה שיערה ויפעל נגד הרוזן במידה כנגד מידה: "והוצאתי אתכם מתחת סבלת מצרים והצלתי אתכם מעבדתם וגאלתי אתכם בזרוע נטויה ובשפטים גדלים" (שמות ו, ו). נשים לב שהפועל "סבל" עומד בתקבולת לעבדות הקשה שהוטלה על העם. לאחר ההבטחה הממשית לגאולה הקרובה לבוא ולבחירת העם כעמו של ה', האלוקים בכבודו ובעצמו יוציא אותם מסבלות מצרים. ה"סבל" הוא המוטיב שבוחר בעל מזמור פא כדי לתאר מצב של עבדות: "הסירותי מסבל שכמו כפיו מדוד תעברנה" (תהלים פא, ז). הקרבה הספרותית לעבדות במצרים שעושה בעל המזמור היא ברורה. בשימוש מוטיב ה"דוד" בעל המזמור נותן לנו לחוש וכמעט לראות בדמיונו את הלחץ והסבל הגדול שיש על שכמי העם העשוק ועל כתפיו. "סבל" ו"דוד" הם אם כן כלים המסמלים את הלחץ החברתי נגד העם. לכן העם זועק זעקה קשה ומרה וה' שומע את צעקתם: "בצרה קראת ואחלצך" (שם, ח).¹⁵

הקשר בין המוטיבים עול וצוואר

במקרא משתמשים במוטיב העול כדי להצביע על שימת אובייקט זה על צווארי הבהמות. א. העול מונע מהן להרים את ראשן. בהמה הנושאת עול היא בהמה מאולפת (מלומדת). כך מתאר את הדברים הנביא הושע כאשר הוא פונה למלכות אפרים: "ואפרים עגלה מלמדה אהבתי לדוש ואני עברתי על טוב צווארה ארכיב אפרים יחרוש יהודה ישדד לו יעקב" (הושע י, יא).¹⁶ בהושע ד, טז אפרים מופיע בשיא תפארתו כפרה סוררת: "כי כפרה סררה סרר ישראל" (אולי כשור מועד, שמות כא, כח, הנוגח את כל המתקרבים אליו, כולל את

15 ראו G. Foher, Das Buch Jesaja I. Kapitel 1–23, Stuttgart 1960, p. 140. פורר מנתח את הקשר בין עול, מטה ושבט, בעניין הלחץ של העבדות המצרית.

16 BHS מציע תיקון הגייה של נוסח המסורה העיצורי הקיים ולקרוא "העברתי עלי" (בחולם).

אדונו, קרי ה', ביטוי המצביע על כפוי טובה שאינו מודע לכך שעתידו לכליה).

התמונות (הדימויים) שמשמש בהן הנביא הן רלוונטיות ביותר לדיונו: הפרה הייתה חופשייה והפגינה כוח ועצמה לפני כל רואיה, לא קיבלה מרות מאיש, ולפתע עברה ממצב של חופש למצב של עבדות קשה בדישה ובזריעה. כדי להביא את הפרה לכך שתעשה עבודות קשות כאלה צריכים לשים את העול על "צווארה הטוב". אנו למדים שלפי דעתו של הנביא מקור הכוח של הבהמה הוא בצווארה. דימוי זה אפשר לראות אצל האדם המובס והמושפל שראה בצווארו המורם את כוחו ואת גאוותו וכעת הוא עשוק ורצוף.

ב. שימוש בדימוי זה של מציאת הכוח בצוואר הבהמה או החיה נעשה גם על ידי איוב (מא, יד), כאשר הוא מתאר את מקור כוחו של הלווייתן (- הדרקון) "בצוארו ילין עז". שימוש בדימוי הקרן (בדומה לספר הושע) כסמל לגאווה עיוורת, לחוצפה ולמרי, נעשה על ידי בעל מזמור עה, ה-1: "אמרת להוללים אל תהלו ולרשעים אל תרימו קרן. אל תרימו למרום קרנכם תדברו בצואר עתק".

ג. "לדרוך על הצוואר" מסמל תבוסה והשפלה טוטלית. כך אצל יהושע י, כד-כה המצווה על קציניו לשים את רגליהם על צווארי המלכים שהובסו ונפלו בשבי: "ויאמר אל קציני אנשי המלחמה ההלכו אתו קרבו שימו את רגליכם על צווארי המלכים האלה ויקרבו וישימו את רגליהם על צוואריהם [...] ככה יעשה ה' לכל איביכם אשר אתם נלחמים אותם".

ד. שימת משא על הצוואר מסמלת אי-יציבות. האדם אינו יכול לנוע חופשי מחמת כובד משאו. כל פעולותיו מוגבלות. כך יקרה לעם הסורר בזהותו. זה יגרום לזעם האל. הוא יעניש את העם על מעשיהם, ויכניע את גאוותם על ידי שימת עול על צוואריהם, כפי שאומר הנביא מיכה ב, ג: "לכן כה אמר ה' הנני חשב על המשפחה הזאת רעה אשר לא תמישו משם צוארתיכם ולא תלכו רומה כי עת רעה היא".

מעניין הוא גם השימוש שעושים במגילת איכה (א, יד) במוטיבים אלה ובקשר ביניהם: עול-צוואר-כוח-אי יכולת עמידה: "נשקד על פשעי בידו ישתרגו עלו על צווארי הכשיל כחי נתנני אדני בידי לא אוכל קום". באיכה ה, ה נראה השוואה בין יגיעה מפרכת וחוסר יכולת לשקוט לבין שימת העול על הצוואר: "על צוארנו נרדפנו יגענו לא [ולא] הונח לנו".

ה. הצוואר והעול הם דימויים המצביעים על מצב של דיכוי ולחץ חברתי. שחרור הצוואר מהעול יצביע על פריקת עול האויב. בירמיהו כז, ח רואים איך שימת הצוואר היא ביטוי לקבלת מרות האויב: "והיה הגוי והממלכה אשר לא יעבדו אתו את נבוכדנאצר מלך בבל ואת אשר לא יתן את צוארו בעל מלך בבל בחרב וברעב ובדבר אפקד על הגוי ההוא נאם ה' עד תמי אתם בידו".

בפסוק יא הנביא מציע להסכים ללא התנגדות לתת את צווארי העם בעול בבל. המצב הנתון הוא שאין יכולת לאף אומה לעמוד מול הכוח האדיר של מלך בבל. הכנעת העם תביא גם להצלתו מחורבן ומכליה בטוחים. "והגוי אשר יביא את צוארו בעל מלך בבל ועבדו והנחתיו על אדמתו נאם ה' ועבדה וישב בה".

בדרך כלל שימת העול על צוואר של מישהו מצביעה על קשר בין שולט ונשלט, אדון ועבד. אבל במקרים מסוימים, כאשר מפר עם ישראל את ההרמוניה החברתית ואת הברית שאלוהים כרת עמו, משתמש המקרא באותו מוטיב כאמירה ברורה של עונש על אי קבלת "עול מלכות שמים". לכן יקבלו את "העול" של האויב שהוא שבטו של ה', כפי שאפשר לראות בדברים כח, מז-מח: "תחת אשר לא עבדת את ה' אלהיך בשמחה ובטוב לבב מרב כל. ועבדת את איביך אשר ישלחנו ה' בך ברעב ובצמא ובעירם ובחסר כל ונתן על ברזל על צוארך עד השמידו אתך".

שימת עול הברזל על צווארי העם מצביעה על דרכי פעולתו של ה'. דרישתו של האל היא שהעם יגיע להכרה במציאות אחרת של עבדות שמימית-רוחנית, המשחררת את העם מכבלי העולם המאיימים לטשטש את זהותו ולגרום לאובדנו. דרישת ה' תהיה לעבוד רק את האל ולא ישות אחרת.¹⁷

המוסרות והמוטות

יחד עם העול מופיעים לפעמים שני מוטיבים ספרותיים שיוצרים יחידה ספרותית שלמה: המוטות והמוסרות.

המוסרות

המוסרות הם חבלים כבדים המזכירים לנו בעיקר לקיחת אנשים לשבי ולעבדות. מוטיב זה מתאר שפל ועתיד קודר לקראת עבודה מפרכת. כאשר המקרא משתמש במוטיב המוסרות והמוטות ליד העול הוא מחזק את התמונה של עבדות ודיכוי. בדרך כלל מניחים את העול על צווארי הבהמה וקושרים את העול על ידי מוסרות.

מוטיב זה מסמל משא כבד וסבל קשה.¹⁸ כך הפסוק בויקרא כו, יג קושר את מוטיב העול יחד עם המוטות (הקשורות במוסרות), והופך את המוטיב הזה לייחודי לספר כולו: "אני ה' אלהיכם אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים מהית להם עבדים ואשבר מטת עלכם ואולך אתכם קוממיות".¹⁹

בירמיהו המוטיב של המוסרות מופיע בתקבולת לעול (ירמיהו ב, כ; ה, ה; ל, ח). המוטיב של המוסרות כסמל לעבדות או הסרתן כסמל לחופש מופיע במספר מקומות באופן עצמאי. המקרא מצליח לתת למוסרות משמעות זחה לעול. אלה משמשות ככלי לדיכוי מצד אחד, ומצד שני יש אפשרות להסיר אותן ולהשתחרר מהן.

באיוב לט, ה מופיע המוטיב ככלי אשר מונע חופש תנועה מהאדם, ובישעיהו נב, ב הסרת המוטות והמוסרות מצביעה על שחרור מהדיכוי הקשה. בתהלים קז, י, יד המוסרות מצביעות על זמן ממושך של דיכוי וסבל כבד ולאחר מכן הסרתן מבטאת הצלה ניסית.

המוטות

המוטות הם מקלות עבים של עץ או ברזל. לעול המיועד לאדם יש שני מקלות (מוטות), אחד לכל צד, ובאמצע מעין חצי מעגל להנחה על הצוואר. לשני המוטות מחוברים חבלים שבהם אפשר לקשור חבילות או דליים מלאים. העול

18 ראו מ' בולה, דעת מקרא, ירושלים תשנ"ב, עמ' רכב.

19 הצירוף "מוטות עול" מצוי רק כאן וביחזקאל ל, יח.

המיועד לבהמות עבודה עשוי מוט אחד שאותו שמים על צווארי הבהמה או על שתי בהמות כאחת וקושרים אותו לבהמה עם מוסרות. שימוש במוטיב זה מצביע על מצב של דיכוי ועבודות קשות ומפרכות השוברות את גוף האדם. המוטיב מופיע במספר מקורות ביחד עם מוטיב העול: ויקרא כו, יג; יחזקאל כו, יג; לד כז; כאקוויולנט לעול: ירמיהו כז, ב; כח, י; בתקבולת לעול: ירמיהו כח, יג ובתקבולת למוסרות: נחמיה א, יג.

הטקסט החשוב והמרכזי ביותר שבו מופיע המוטיב מוטות בצורה עצמאית בהקשר של עם היוצא לחופש (בדימוי ברור לשבירת העול) נמצא בישעיהו נח, ו, ט. הנביא עושה שימוש איחודי בביטוי ומצליח לסכם את כל פעולות הדיכוי ושלבי נגד העם: התרת אגודות המוטה, התרת העול של הרצוצים והשבורים וניתוק ושבירת המוטה.

הדימוי של העול במציאות הטקסטואלית

שימת העול על הצוואר של האובייקט מסמלת:

- א. עבודת קשה ומרה (מלכים א יב, ד; דברים כו, ו; ישעיהו יד, ג).
- ב. הפיכת האובייקט לוסל-עבד וקבלת מרות האדון (ירמיהו כז, יא; כח, יד; ל, ח).
- ג. חוסר רחמים ויחס אנושי המופיע בהשוואה שעושה הנביא ישעיהו מז, ו (בקשר לבבל): "לא שמת להם רחמים", "על זקן הכבדת עלך מאד".
- ד. השמדה טוטלית בפעולת שימת העול (דברים כח, מח).
- ה. יגיעה קשה וחוסר מנוחה מחמת העול (איכה ה, ה).

פריקת העול

כך ישעיהו מודיע (ט, ג) על שחרור מהעול הכבד. מעניין הוא השימוש בפעלים הרבים שעושה המקרא כדי לתאר את פעולת פריקת העול, שבירת המוטות וקריעת המוסרות:

שבר: "ואשבר מטת עלכם" (ויקרא כו, יג); "בשברי את מטות עלם" (יחזקאל לד, כז); "שברתי את על מלך בבל" (ירמיהו כח, ב, ד, י); "ועתה אשבר מטהו מעליך ומוסרתיך אנתק" (נחום א, יג); "בשברי שם את מטות מצרים" (יחזקאל ל, יח).

רום (בהפעיל): "כמרימי על על לחיהם" (הושע יא, ד).

סור: "וסר מעליהם עלוי" (ישעיהו יד, כה; נח, ט).

חבל (בפועל): "וחבל על מפני שמן" (ישעיהו י, כז).
 פרק: "ופרקת עלו מעל צוארך" (בראשית כז, מ).
 נתק (בפועל): "נתקתי מוסרותיך" (ירמיהו ב, כ; ה, ה; ל, ח; ישעיהו נח, ו; תהלים קז, יד).
 פתח: "פתחת למוסריי" (תהלים קטז, טז; ישעיהו נב, ב).
 חתת: "החתת [העול] כיום מדין" (ישעיהו ט, ג).
 הפועל שבר הוא בשימוש רב בדימויים של ספרות הנבואה המקראית, כאשר ה' הוא הנושא של פעולת הנקם או הענישה נגד העם. סוף הפעולה יצביע על חורבן או על שינוי המצב הקיים. לא רק שיסירו את העול מעל צווארם, אלא ישברו אותו לחלוטין. מעניין הוא השימוש בפועל חתת שעושים הנביאים כמוטיב של נפילת אויבי-שונאי ישראל: "שבט הנגש בו החתת" (ישעיהו ט, ג); "חתו גלויה" (ירמיהו נ, ב); "ה' יחתו מריביו" (שמואל א, ב, י); "הביש מואב כי חתה" (ירמיהו מח, כ); "וישביהן [על אשור] קצרי יד חתו ויבשו היו עשב שדה וירק דשא חציר גגות ושדפה לפני קמה" (מלכים ב, יט, כו);²⁰ "רעו עמים וחתו [...] התאזרו וחתו התאזרו וחתו" (ישעיהו ח, ט); "ובעוד ששים וחמש שנה יחת אפרים מעם" (ישעיהו ז, ח); "יבשו רדפי ואל אבשה אני יחתו המה ואל אחתה אני הביא עליהם יום רעה ומשנה שברון שברם" (ירמיהו יז, יח).

הקשר אל המציאות בשימוש המוטיבים של שבירת העול

שחרור וחופש

- א. מעבדות מצרים: "אני ה' אלהיכם אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים מהית להם עבדים ואשבר מטת עלכם ואולך אתכם קוממיות" (ויקרא כו, יג).
- ב. מכבלי הרודן: "וידעו כי אני ה' בשברי את מטות עלם והצלתיים מיד העבדים בהם" (יחזקאל לד, כז).
- ג. מהכיבוש האשורי: "והיה ביום ההוא יסור סבלו מעל שכמך ועלו מעל צוארך וחבל על מפני שמן" (ישעיהו י, כז).
- ד. משליטת זרים: "והיה ביום ההוא נאם ה' צבאות אשבר עלו מעל צוארך ומוסרותיך אנתק ולא יעבדו בו עוד זרים" (ירמיהו ל, ח).
- ה. מגאוות מצרים: "ובתחפנחס חשך היום בשברי שם את מטות מצרים ונשבת בה גאון עזה" (יחזקאל ל, יח).

20 ראו עם שינויים קלים ישעיהו לו, כז.

- ו. מענויי ה' על פשעינו: "וענתך לא אענך עוד. ועתה אשבר מטהו מעליך ומוסרתך אנתק" (נחום א, יב-יג).
- ז. מאביונות: "ישבי חשך וצלמות אסירי עני וברזל. כי המרו אמרי אל ועצת עליון נאצו. ויכנע בעמל לבם כשלו, ואין עזר. ויזעקו אל ה' בצר להם ממצקותיהם יושיעם. יוציאם מחשך וצלמות ומוסרותיהם ינתק" (תהלים קז, י-יד).

כפי שאפשר להיווכח, בפעולות של שבירת העול וניפוצו המוטיב של יציאה לחופש הוא השכיח ביותר.

יש מוטיבים המצביעים על עניינים נוספים:

דרישה אתית: "הלוא זה צום אבחרהו פתח חרצבות רשע התר אגדות מוטה ושלח רצוצים חפשים, וכל מוטה תנתקו" (ישעיהו נח, ו).

מרי נגד אדם: "ועל חרבך תחיה ואת אחיך תעבד והיה כאשר תריד ופרקת עלו מעל צוארך" (בראשית כז, מ).

מרי נגד האל: "כי מעולם שברתי עלך נתקתי מוסרותיך ותאמרי לא אעבוד [אעבור]" (ירמיהו ב, כ); "אלכה לי אל הגדלים ואדברה אותם כי המה ידעו דרך ה' משפט אלהיהם אך המה יחדו שברו על נתקו מוסרות" (ירמיהו ה, ה).

ישנן עוד הערות מליציות על העול. העול גורם לכך שהבהמה לא תוכל להרים את ראשה. כך קורה עם העבד והשבוי הנושאים על צווארם את העול. תמונת האדם הנושא את העול הכבד כבר הוסברה באיכה (א, יד): "נשקד על פשעי בידו, ישתרגו עלו על צוארי הכשיל כחי נתנני אדני בידי לא אוכל קום". האדם הנושא בעול הוא מושפל וגופו כפוף. לכן פעולת השחרור מהעול חייבת ליצור מצב חדש: לא עוד השפלות וכפיפת ראש אלא עמידה איתנה וגאוה: "ואשבר מטת עלכם ואולך אתכם קוממיות" (ויקרא כו, יג), ויש לשים לב לשימוש בשורש קו"ם.

ישעיהו (נב, ב) עושה שימוש בשורש קו"ם בתקבולת עם הסרת המוסרות מעל צווארי העם: "התנערי מעפר קומי שבי ירושלם התפתחו [התפתחי] מוסרי צוארך שביה בת-ציון".

שבט הנוגש

השבט הוא כלי של לחץ ודיכוי חברתי. אתו מענישים, ובאמצעותו מכים ופוצעים את העבד ואת השבוי. שימוש בשבט מצביע על מצב של שלילת כל הזכויות ויצירת יחס של אדון-עבד, כובש-נכבש. השימוש במוטיב השבט נעשה במשלי לצורך תיאור כלי ענישה, "שבט עברתו" (כב, ח), או כלי לתיקון דרכנו הרעה, "שבט מוסר" (כב, טו). בעל הספר גם נותן ייעוד חינוכי לשבט, עונש לאדם חסר דעת: "שבט לגוי" (י, יג), לבן המפונק: "שבט ותוכחת יתן חכמה" (כט, טו). שימוש בשבט נעשה גם כדי להכות את העבד או את השפחה (שמות כא, כ). מהשימוש שנעשה במוטיב השבט במקורות שהבאנו משתמע שהשבט מצביע על כלי של ענישה בידי גורם המתייחס ברודנות ובאכזריות לאחרים. כמו כן יש בספר משלי ניסיון להצדיק את השימוש בשבט למטרות חינוכיות.

הגדרות מליציות נוספות של השבט

1. שבט אפו של ה'

הנביא ישעיהו עושה שימוש בשבט ככלי ענישה בידי האל שבחר באשור כמבצע את התכנית האלוהית: "הוי אשור שבט אפי ומטה הוא בידם זעמי. בגוי חנף אשלחנו ועל עם עברתי אצונו לשלל שלל ולבז בז ולשימו [ולשומן] מרמס כחמר חוצות" (י, ה-ו). תיאור דרמטי על המצב הקשה שהעם שרוי בו מופיע במגילת איכה: "אני הגבר ראה עני בשבט עברתו" (ג, א).²¹ הקשר בין זעם ה' ושבטו מעצים את גודל העונש שהעם קיבל. איוב מייחס שבט זה לאלוהים (כא, ט) כאשר מתלונן על מר גורלו ועל האי-צדק בכך שה' לא מעניש את הרשעים: "ולא שבט אלוה עליהם".

2. שבטו של מלך המשיח

שבטו של המשיח ככלי ענישה וכפסק דין אלוהי נגד הרשעים, הרודנים והצוררים נעשה על ידי ישעיהו (יא, ד). מוטיב "שבט הענישה" עומד מול רעיון הצדק והמשפט המשיחי לאביוני העם: "ושפט בצדק דלים והוכיח במישור לענוי ארץ והכה ארץ בשבט פיו וברוח שפתיו ימית רשע".

21 השוואה שמות ג, ז, כאשר במקור זה ה' ישפוך את חמתו על מצרים ולא על עמו.

השבט הופך גם להיות שבט ברזל, ככלי ענישה של המלך המשיח נגד רוזני הארץ. בשימוש בשבט יבטל המשיח את עליונותם וינפץ את מקור גאוותם ככלי חרס. בתהלים ב, ט המוטיב של שבירת הכלי על ידי שבט הברזל משקף את שחרור העם מעול עבדות הגויים הצוררים. בעל המזמור "משחק" עם מוטיב עול הברזל אשר היה על צווארי העם והופך את כלי הסבל לכלי של נקמת ה' באויבי העם.

עול הברזל הופך להיות שבט ברזל בידי משיח ה'. ניפוץ הכלי בא לרמוז על הסרת העול, המוטות והמוסרות של האויב, והכתרת מלך המשיח ומלכות שדי. במזמור מה (פסוק ז) שבטו של המלך נקרא: "שבט מישור". המישור, "אינטגרטיבי", הוא אחת התכונות של המלך המשיח הבא בתקבולת עם הצדק המשיחי ועם העונש לרשע, כפי שצוין בישיעהו יא, ד.

3. המלכים כשבט-מטה

אצל הנביא יחזקאל (לז, טו) העץ-מטה-שבט הוא דימוי לממלכות אפרים ויהודה שיהיו לאחד בידיו של הנביא.

4. שבט-מטה המשלים

הנביא זכריה אומר שבשבטו של מצרים נמצא מקור כוחה ועצמתה. מוטיב זה עומד בתקבולת לגאווה האשורית. שניהם ירדו מבמת ההיסטוריה וייעלמו: "וְהוֹרֵד גָּאוֹן אֲשׁוּר וּשְׁבֵט מִצְרַיִם יִסּוֹר" (י, יא).

"שבט הרשעים" הוא הביטוי שבו משתמש בעל מזמור קכה (פסוק ג) כדי להגדיר את הסכנה המרחפת על ראשם של הצדיקים: "כי לא ינוח שבט הרשע על גורל הצדיקים"²². הנביא ישעיהו עושה שימוש בביטויים "שבט" ו"מטה" כדי לתאר את תהליך הגאולה על ידי ה': "שבר ה' מטה רשעים שבט משלים. מכה עמים בעברה מכת בלתי סרה רדה באף גוים מרדף בלי חשך" (יד, ה-ו).

22 יש מהחוקרים הרוצים למקד את המזמור בתקופת הצורר אנטיוכוס אפיפנס, ויש הרואים במזמור אל-זמני. חשוב להדגיש את השימוש ב"שבט הרשע" כגורם ללחץ חברתי, לדיכוי ולהצלת ה' מידי אויבי עם ישראל.

מסקנה וסיכום

העול מצביע על מצב של דיכוי, חוסר יכולת בתנועה וכפיפות קומה מחמת הלחץ החברתי שמטיל האדון-הכובש-האויב על הווסל-העבד-הנכבש. שימוש במוטיב העול מוריד את האדם מדרגת "אדם" לדרגת "חיה". אין לו יכולת החלטה וחופש תנועה. האלמנטים מוסרות, מוטות ועול מצביעים על מצב של עבדות ודיכוי. שבירת העול והסרת המוטות מצביעות על חופש וזקיפות קומה שה' יביא לעמו.